

“Kitab-ı Dedem Korkut” ve “Kurmanbek Destanı”: Stilistik Bir Mukayese*

Abdulselem ARVAS¹

Özet

Kültürün birden ortaya çıkmadığı ve uzun bir süreç sonunda oluştuğu yaygın bir kanaattir. Kültür genel bir tabirle; insanoğlunun, hayatını devam ettirmek için çevre koşullarına uyum sürecinde ürettiği bilgi birikim olarak değerlendirilir. Bu bilgi birikimin sonraki nesillere ulaştırılması farklı şekillerde gerçekleştirilebilmektedir. Kültürü, gelecek kuşaklara uzun süre aktarmanın etkili yollarından biri belli kalıplara dökülen uzun şiirlerdir. Kalıplaşmış ve uzun soluklu şiirin en güzel örnekleri ise destanlardır. Bu makalede, halkbiliminin sözlü sanat türü içinde ele alınan ve farklı coğrafyalarda hayat bulan iki Türk destan metni ele alınmıştır. Yani, Kırgızlara ait “Kurmanbek Destanı” ile Oğuzların “Kitab-ı Dedem Korkut” metinlerindeki kelime, tasvir, kalıp ifade ve motif gibi ortak unsurlar üzerine bir inceleme yapılmıştır. Amaç, “Kurmanbek Destanı” ile “Kitab-ı Dedem Korkut”u stilistik açıdan inceleyerek benzerlikleri tespit etmek ve böylece Anadolu ile Orta Asya’daki Türk kültürünün ortak unsurlarına ulaşmaktır.

Anahtar Kelimeler: Kitab-ı Dedem Korkut, Kurmanbek, kültür, destan.

“Book of Dede Korkut” and “Kurmanbek Epic”: A Stylistic Comparison

Abstract

Culture that does not occur suddenly and consist at the end of a long process is a common belief. Culture, a phrase in general, mankind, the process of adaptation to environmental conditions to sustain life is considered the information it produces. Delivering the next generation of this information be carried out in different ways. Culture, pouring molds certain long poems can be transferred to future generations. The best examples of stereotypes and long-time poetry is epics. In this paper, in the texts “Kurmanbek Epic” of the Kirghiz with “Kitab-ı Dedem Korkut” of the Oghuz has been evaluated on the common elements such as words, describes, motifs and patterns of expression. The goal is to reach in Anatolia and Central Asia common elements of Turkish culture similarities in stylistic point of in the “Kurmanbek Epic” and “Kitab-ı Dedem Korkut” by examining.

Keywords: Kitab-ı Dedem Korkut, Kurmanbek, culture, epic.

* Bu makale, 24-29 Ağustos 2009 tarihinde Bişkek’te (Kırgızistan) düzenlenen *CIEPO Ara Sempozyumu: Osmanlı Öncesi ve Dönemi Osmanlı Kültürünün Orta Asya’daki Kökleri* adlı sempozyumda “Kıpçak ve Oğuz Destanlarına Mukayeseli Bir Bakış: Dede Korkut Kitabı ve Kurmanbek Destanı” başlığıyla sunulan ama yayımlanmayan bildirinin gözden geçirilerek genişletilmiş metnidir.

¹ Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, arvasnarin@gmail.com.

Giriş: Araştırmanın Kavramsal Çerçevesi

Bilimsel çalışmalarda kavramların çerçevesini belirlemek metodolojik açıdan önem arz etmektedir. Bundan dolayı, halkbilimi disiplininde pek çok kuram ortaya atılmış ve bu kuramlarda yer alan kavramların çerçevesi belirlenmiştir. Kuramlardan hareketle pek çok çalışma da ortaya konulmuştur.² “Tarihi-coğrafi Fin Metodu”, “Evrimsel Halkbilimi Kuramı”, “Psikoanalitik Halkbilimi Kuramı” metin merkezli; “Sözlü Kompozisyon Teorisi”, “İşlevsel Halkbilimi Kuramı”, “Performans Teori” gibi kuramlar ise bağlam merkezli kuramlar başlığı altında tasnif edilmiştir (Çobanoğlu 1999). Ele aldığımız çalışmanın da metin üzerine yoğunlaşmış bir inceleme olduğunu ifade etmek gerekir.³ Bu vesileyle “kültür”, “halkbilimi”, “destan” terimlerinin kavramsal çerçevesini belirlemek yerinde olacaktır.

Uzun bir zamandan beri kültür ile halkbilimi disiplinine yönelik yapılan tanımlar büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Örneğin “kültür” için “*Tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü*” (TS: 1282) ve “halkbilimi” için “*toplumun maddi ve manevi ortaya koyduğu geleneksel ve anonim kültür olgularının tümüne verilen addır*” (Kayıpoğlu 2009: 10) yapılan tarifler örtüşmektedir. Kavramlar bu açıdan ele alındığında “halkbilimi”nin “kültür”e dâhil olduğu ileri sürülebilir. Esasında “kültür bilim” ile “halkbilim” araştırmacıları arasındaki böyle bir münakaşa hayli zamandır sürmektedir. Bununla birlikte halkbilimin bağımsız bir disiplin olarak faaliyet göstermesi de oldukça eski bir geçmişe sahiptir. Dolayısıyla iki disiplinle ilgili olarak, şimdilik onların ilişkili olduğunu ve inceledikleri konular noktasında bazen yakınlaştıklarını belirtmekle yetiniyoruz.

İki kavramın birbiriyle ilgisini bu şekilde vurguladıktan sonra bilim adamlarının, “halkbilimi”nin somut olmayan ürünlerinin önemli bir kısmını teşkil ettiğini ileri sürdüğü destan kavramından bahsetmek faydalı olacaktır.

² Bu çalışmaların isimleri için örneğin Çobanoğlu’nun “Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş” (1999) adlı eserindeki bibliyografyaya bakılabilir.

³ Bu çalışmada metin merkezli hatta bağlam merkezli kuramların değişik kavramlarından istifade edilmiştir. Ancak doğrudan bu kuramlardan herhangi biri araştırmaya temel alınmamıştır. Örneğin, Fin metodunun “motif”i, Epik yasaların “yineleme” kuralı ve sözlü kompozisyonun “kalp ifadeleri” vs. bu çalışmada istifade edilen kavramlardır. Ayrıca, bu araştırmanın ortaya konulmasında Walter J. Ong’un “Sözlü ve Yazılı Kültür” adlı eserinin belirleyici bir rol üstlendiğini ifade etmek gerekir.

Destan kavramının, Farsça “dâstân”dan dilimize girdiği ve Türkçede “destan”, “epope”, “hikâye”, “masal” (Devellioğlu 1993: 201) gibi sözcüklerle karşılandığı ifade edilmiştir. Söz konusu kavramın, Türk dünyasında güncel ve tarihsel bağlamlarda ise “alıptığ nımax”, “comok”, “cır”, “batırlar cırı”, “maadurlıg tool”, “kahramandık epos”, “kay çörçök”, “olongho”, “boy”, “epos”, “köne epos”, “batırlık ertegi” (Çobanoğlu 2003: 14) kavramlarıyla karşılandığı belirtilmiştir. Kavram için bu sözcüklerin dışında “rivayet” ve “kobayır” kelimelerinin de kullanıldığı dile getirilmiştir (Sulti 1998: 11). R. Sulti, “destan”ı; büyük, olağanüstü toplum ve kahramanlık olaylarının uzun, manzum, manzum-mensur karışık veya sadece mensur millî eserler olarak ifade etmiştir (1998: 12). Çobanoğlu ise kavramı, en geniş anlamıyla tarihe ait zamanlarda, sözlü kültür ortamında oluşmuş kahramanlık ana temalı öyküler şeklinde ifade etmektedir (2003: 16).

Destan kavramının bu şekilde çerçevesini belirledikten sonra incelememizin esas konusu olmamakla birlikte destan-tarih ilişkisine kısaca değinmek faydalı olacaktır. Çünkü ancak bu sayede Anadolu ve Orta Asya Türklerinin sözlü geleneklerindeki benzerlikler anlam kazanacaktır.

Bilim adamlarının “Halkın sözlü yaratmaları olan destanların tarihle bir ilişkisi var mı?” sorusuna yönelik görüşleri, destanın tarihten bağımsız olmadığı yönünde ağırlık kazanmaktadır. Mesela; Şakir İbrayev, epik türlerin en önemli özelliğinin onların konuları olduğunu belirterek, folklorun konusunun hayat bilgilerine dayandığını, konunun gerçeği anlattığını, bunun özellikle destan gibi türlerde görüldüğünü dile getirmiştir (1998: 267). Bilim adamına göre, Nogay destanlarında Edil ile Cayık nehirlerinden sık sık söz edilmesinin destanların tarihî gerçeği yansıttığına bir delildir (İbrayev 1998: 161). Ş. İbrayev özetle şu dikkate değer cümleleri de kaydetmektedir:

“Epik destanlarda akın ve jıravlar halkın geçmiş hayatını edebî dille tasvir ederler. Dolayısıyla destanlardaki olayların “tarihîlik” özelliği tamamen göz ardı edilemez; ama bunun yanında destanlardaki tarihin, çok katmanlı, çeşitli kıstaslarla sınırları belirlenmiş bir şekilde karşımıza çıkar. Avezov, tarihin sadece geçmişteki her devirden oluşan zaman çemberinde beyan edildiğini ve destanlarda hemen her döneme ait tarihî gerçeklerin birbiriyle karışık şekilde karşımıza çıktığını söyler. Bu fikre katılmak mümkündür ama esas sorun, destanın tarihle ilişkisinin kendine has özelliklerini tespit etmektir” (1993: 149-183).

A. Abbas Çınar da destanların doğrudan tarih olmadığını ama tarihin aydınlatılmasında başvurulan önemli kaynaklar olduğunu belirtir (Çınar

1998: IX). Bu noktada, Thompson'un halkın sözlü geleneği olarak değerlendirdiği sözlü tarihin, tarih kadar eski olduğu hatta ilk tarih türünün sözlü tarih olduğu düşüncesini hatırlatmak gerekir (1999: 19). Bunun yanı sıra sözlü tarih ile tarih bilimini mukayese eden araştırmalar bulunduğunu da ifade etmek gerekir (Carr 1980: 43-44; Glassie 1987: 189; Tosh 2005: V). Özellikle Rus araştırmacılarından V. Jirmunski ise Türk destanlarının tarihle olan ilişkisine yönelik önemli bir eser ortaya koymuştur (2011).⁴

Dolayısıyla gerek dünya milletleri gerek Türk halklarının başka destanlarında olduğu gibi “Kitab-ı Dedem Korkut” ve “Kurmanbek Destanı” da tarihî gerçeklerden bağımsız değildir.⁵ Burada incelediğimiz iki destan arasında ortaklıklar olması ise hem tarihî olayların esere yansımından hem de Oğuz-Kıpçak Türk gruplarının genetik bağlarının mevcudiyetinden kaynaklanmaktadır. Özellikle de Türk halklarının Oğuz, Oğuz-Kıpçak, Nogay gibi belli dönemlerde (İbrayev 1998: 163) bir araya gelip kaynaşması destanların oluşum ve gelişim sürecinde benzerlikleri koruyup canlandırmasına neden olmuştur.

Türk topluluklarının geçmişte yeri geldiği zaman, tarihî bir gerçeklik olarak, birlikte hareket ettiğini ispat eden pek çok destan vardır. Örneğin Türk destancılık geleneğinde mühim bir yere sahip olan “Manas Destanı”nın “Kökötöy’ün Aşısı” epizotunda Çinliler, problem çıkarınca Turan soylu olan Kırgızlar, Türkler, Kazaklar, Özbekler, Kıpçaklar, Tatarlar vd. ayaklanarak onları sustururlar (Akmataliyev vd. 2007: 135). Bu tarihî gerçekliğe paralel olarak destanların bir toplumun her şeyi olduğunu belirten W. Ong şunları dile getirmiştir: “*Destanlar, ya bir başarıyı kutlamak ya gençleri eğitmek ya toplumun birlik duygusunu pekiştirmek yahut bir topluluğun tüm tarih, yaşambilim, hayvanbilim, toplumbilim, av, deniz veya din bilgisini yaşatmak için anlatılır*” (2007: 189).

1. “Kitab-ı Dedem Korkut” ve “Kurmanbek Destanı” Hakkında

“Kitab-ı Dedem Korkut”, kim tarafından yazıya geçirildiği daha tam olarak tespit edilemeyen, bir mukaddime ile on iki boydan oluşan ve Türk edebiyatında çok önemli yere sahip olan bir eserdir.⁶ Eserin, “Dresden” ve “Vatikan” olmak üzere iki nüshası vardır. Dresden nüshası bir “Mukaddime” ve on iki “boy/destan”dan, Vatikan nüshası ise bir “Mukaddime” ve altı “boy”dan müteşekkildir. Kimi âlimler, Vatikan nüshasının Dresden

⁴ M. Arıkan da Er Eşim destanını sözlü tarih-tarih ilişkisi içerisinde ele almıştır (bk. Arıkan 2011).

⁵ Örneğin; V. Jirmunski’nin, Salur Kazan’ın ve S. Bayhocayev’in Kurmanbek’in tarihî kişiliğine yönelik tespitleri için (bk. Jirmunski 1975; Bayhocayev 1957).

⁶ Warren S. Walker’a göre bu boydar belli bir sıra dâhilinde düzenlenmemiştir (1979: 34).

nüshasından kopya edildiğini belirtmiştir (Ergin 1997: 68). “Kitab-ı Dedem Korkut”un yazıya geçiriliş tarihi hakkında da birbirine yakın yahut uzak düşünceler öne sürülmüştür. Ancak bunlardan en makul görünen görüş, Halık Koroglu’nın Dresden nüshasının kapağındaki başlıktan hareketle Arap harflerine “ebced” sistemini uygulayarak eserin 1482 yılında yazıya geçirildiğini belirttiği tarihtir (Koroglu 1987, Kayıpov 2009: 39’dan).

“Kurmanbek Destanı” ise olayların, tek kahramanın etrafında gelişerek oluştuğu ve düşman Kalmuklara karşı mücadeleleri konu edinen bir eserdir. Yani “Kitab-ı Dedem Korkut” gibi farklı boy/destanlardan oluşmamıştır. Destan kahramanı Kurmanbek’in tahminen 500 yıl önce Kalmuklarla savaştığı tarihî bir şahsiyet olduğu Abdıldacan Akmataliyev tarafından ileri sürülmüştür (1998: 5). Tarihî gerçeklerin efsaneler ve masallarla birleşerek halkın düşünce imbiğinden süzülmesi sonucu oluşan “Kurmanbek Destanı”, birçok destancı tarafından anlatıldığı halde bunların ismi unutulmuş durumdadır. Ancak 19. asırda yaşayan ve bu destanı anlatan T. Satılganov, M. Musulmankulov, Ş. Komuzçu, K. Akiyev, Sarıkunan ve M. Kalandarov gibi destancıların adları bilinmektedir (Akmataliyev vd. 1998: 6). A. Akmataliyev’e göre destanın oluşum tarihi, XVI-XVIII. asır arasındaki Kalmuk devrine denk gelmektedir (1998: 6). Destanın; M. Musulmankulov, K. Akiyev ve Sarıkunan (Saginbek Dıykanbayev) başta olmak üzere çok sayıda varyantı bulunmaktadır.⁷

Bu genel bilgilerden sonra söz konusu iki destanın benzer yahut ortak stilistik unsurlarına geçilebilir. Araştırmamızdaki stilistik unsurlar ise “ortak kelime”, “tasvirî olaylar”, “kalıp ifadeler” ve “motifler” olarak belirlenmiştir. Nitekim bu kalıplaşmış unsurlar, *birincil sözlü kültürden* kalma unsurlardır. Ong, bu durumu şöyle açıklar:

“Birincil sözlü kültürlerde özenle incelenmiş bir düşünceyi koruyup anımsama sorununa geçerli çözüm, belleğe yardımcı olan, ağızdan çıkmaya hazır düşünce biçimleri kullanmaktır. Düşüncenin ritmik, dengeli tekrarları ya da antitezleriyle, sıfatlar ve başka kalıpsal ifadelerle akması, herkesin sık duyup kolaylıkla hatırladığı, kolay hatırlanacak şekilde biçimlenmiş atasözlerinden oluşması ve belli izleklere yerleştirilmesi (örneğin toplantı, yemek, düello, kahramanın “yardımcısı” vb.) gerekir. Düşüncenin çekirdeği bu deyişlerdir. Kalıplaşmış deyişlerden oluşmayan hiçbir düşünce uzayıp gidemez; çünkü deyişler düşüncenin özüdür” (2007: 49, 50).

⁷ Araştırmamızda, “Kurmanbek/Seyitbek” adlı eserde yer alan “Sarıkunan” varyantından istifade edilmiştir.

2. “Kitab-ı Dedem Korkut”taki ve “Kurmanbek Destanı”ndaki Ortak Kelimeler

“Kitab-ı Dedem Korkut” ile “Kurmanbek Destanı”nda çok sayıda ortak kelimelerle karşılaşılmaktadır. “Kitab-ı Dedem Korkut”taki *kandu/kanlı, kelgile/gelin, keñgeş/danışma, bakt/baht, açuulan-/sinirlen-, kuban-/kivan-, karı/ihtiyar, çap-/vur, koştur-, üñ/ses, muñ/sıkıntı, tor at/doru at, tart-/çek-, kaçan/ne zaman, murza/mirza, külük/hızlı, toy/düğün, ayt-/söyle-, acal/ecel* vb. kelimeler ufak bir ses değişimi ya da telaffuzu dışında “Kurmanbek Destanı”nda korunmuştur. Bu eserlerde “keñgeş”, “kandu” gibi eski Türkçeden beri kendini muhafaza eden kelimeler yanı sıra Farsça ve Arapça kaynaklı “mirza”, “ecel” gibi kelimeler de ortaklıklara neden olmaktadır. Ortak kelimelerin, anlam açısından değişmediğini ve genetik kökeninin aynı olduğunu açık biçimde görmek için “Kurmanbek Destanı” ile “Kitab-ı Dedem Korkut” eserlerinden bazı örneklerin bağlamıyla birlikte verilmesi uygun olacaktır:

Kanduu celek tuu karmap/Kanlı yelek tuğ tutup (Akmataliyev vd. 1998: 217)

Kanlu kanlu ırmakları kariyupdur (Ergin 1997: 111)

Kelgile uğup *keñeşin*/Gelin dinleyip danışın (Akmataliyev vd. 1998: 218)

Kavumlu kavımı-y-ile *keñeşdi*-mi (Ergin 1997: 217)

Açuulanıp berbeym dep/Sinirlenerek vermem deyip (Akmataliyev vd. 1998: 218)

Acığı tutanda kara taşı kül eyleyen (Ergin 1997: 112)

Karıgan atam kasiyet/ Yaşlanan babam kutsal (Akmataliyev vd. 1998: 218)

Kazan’un anası *kariyupdur* oğul ... (Ergin 1997: 111)

Kör baygeme *çaptıram*/Gör, baygem⁸ için koşturacağım (Akmataliyev vd. 1998: 225)

Çapar-iken ağ boz atun büdrimesün (Ergin 1997: 94)

Külüktü berseñ, ketelik/Külüğü versen gidelim (Akmataliyev vd. 1998: 222)

At ayağı *külüğ* ozan dili çevük olur (Ergin 1997: 110)

⁸ Bayge: 1. At koşturma, yarış, 2. Ödüllü bir yarışta birinci gelenin hak ettiği hediye (Kırgız Tili Sözdüğü 2010: 156).

3. “Kitab-I Dedem Korkut”taki Ve “Kurmanbek Destanı”ndaki Tasvirî Olaylar

Bu iki destandaki tasvirî olaylar da benzerlikler göstermektedir. Örneğin, “Kurmanbek Destanı”nda Kurmanbek’in babası Teyitbek’e ait karargâh aşağıdaki gibi tasvir edilmektedir:

Adam közün alalbıy	(Adam gözünü ayıramaz)
Altmış türlü cemişten	(Altmış türlü yemekten)
Ordonun içi gül maydan	(Ordonun ⁹ içi gül meydanı gibi)
Cetişken eken bardığı	(Olgunlaşmış imiş hepsi)
Cetimiş kıyal tür caygan	(Yetmiş türlü nimet serilmiş)
Atabız Teyit olturat	(Babamız Teyit oturuyor)
Altın buttu çarpaya	(Altın ayaklı tahtına)
Aytuuga bolboyt bolcolu	(Anlatmakla bitmez bu manzara)
Kızmatına çaş katın	(Hizmetinde genç kadın)
Kıyalın tüzdöp çaypalap	(Nazlanarak salınıp)
Olturgan eken çay içip	(Oturmuş imiş çay içerek)
Oñ cabaştap cay içip	(Sağına yaslanıp yavaş içip)
Oñ çağında olturat	(Sağ tarafında oturuyor)
Oñbogon tokol köz süzüp	(Onmayan tokol ¹⁰ göz süzüp)
Kaşaygan çal seksende	(Beli bükük ihtiyar sekseninde)
Kandık kılat bekterge	(Hanlık yapar beylere) (Akmataliyev vd. 1998: 221).

“Kitab-ı Dedem Korkut”ın en önemli kahramanlarından, hatta bir noktada “Oğuz Memleketi”nin aktif hükümdarı olan Salur Kazan’ın otağı ise şu şekilde tasvir edilmektedir:

“... Salur Kazan yirinden turmuş-idi. Toksan başlu ban ivlerin kara yerin üzerine dikdürmüş-idi. Toksan yirde ala kalı ipek döşemiş-idi. Seksen yerde badyalar kurılmış-idi. Altın ayak surahiler düzilmiş-idi. Tokuz kara gözlü, hub yüzlü, saçı ardına örülü, göksi kızıl dügmeli, elleri bileginden kınalı, parmakları

⁹ Ordo: 1. Hanın karargâhı (Kırgız Sözlüğü: 598).

¹⁰ Tokol: İkinci eş (Kırgız Sözlüğü: 743).

niğarlı, mahub kafir kızları kalın Oğuz biglerine sağrak sürüp
içerlerler-idi. İçüp içüp Ulaş oğlu Salur Kazan'un alına şarabun
itisi çıkdı" (Ergin 1997: 95).

Örneklerden de görüldüğü gibi mekânlar ve bireyler, birbirine çok yakın ve canlı bir şekilde tasvir edilmiştir. Tasvir edilen yer ve kişiler, bir anda gözler önünde canlanıvermektedir. Gerek kişilere gerek doğaya yönelik tasvirlerin bu denli benzer biçimde ifade edilmesi kanaatimizce önemli bir husustur. Çünkü bu durum, iki Türk grubunun eşyaya, hadiselere, kişilere bakış açısını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla tasvirî olayların benzer olmasının nedenlerinden birisi "destanların kendine has bir dili" bulunması ise diğeri de bu iki eserin ortak geçmişe bağlı Türk epik geleneğinin ürünü olmasıdır.

4. "Kitab-ı Dedem Korkut"taki Ve "Kurmanbek Destanı"ndaki Formüller/Kalıp İfadeler

İki eserde formüller, yani kalıp ifadeler de yer almaktadır. "Formül" yahut "kalıp ifadeleri", Milman Parry, "anlatılmak istenen bir ana fikri anlatmak için aynı vezin şartları altında düzenli olarak kullanılan bir grup sözcük" şeklinde tarif etmiştir (Parry 1930, Çobanoğlu 1999: 234'ten). Ong da, "kalıp, kalıplaşmış ve kalıplaşan" terimleriyle şiir ve düzyazıda hemen hemen aynen tekrarlanan cümlecikleri veya deyişleri (örneğin atasözleri) kastetmektedir (2007: 40). Kısaca kalıp ifadeler; tekrarlar, alkışlar, kargışlar, deyim ve atasözlerinin uyumlu kullanımından oluşmaktadır, denebilir.

Örneğin; "Kurmanbek Destanı"nda yer alan *Aylanayın kırk cigit* (Kurban olayım, kırk yiğit) / *Barıp kelgin kırk cigit* (Varıp gelin, kırk yiğit) / *Surap kelgin kırk cigit* (Sorup gelin, kırk yiğit) / *Alıp kelgin kırk cigit* (Alıp gelin, kırk yiğit) / (Akmataliyev vd. 1998: 218) gibi ifadeler destanın muhtelif yerlerinde ya hiç değişmeden ya da bir kelime değişikliğiyle tekrarlanmaktadır. Buna benzer tekrarların "Kitab-ı Dedem Korkut" boylarında da yer aldığı görülmektedir. Örnek olarak aşağıya aldığımız şu dizeler destan/boylarda yenilenen tekrarlardır.

Salkum salkum tan yilleri esdüğünde

Sakallu bozaç turgay sayradukda (Ergin 1997: 78, 85)

Karanku ahşam olanda (Ergin 1997: 97, 101, 102, 103)

Karşu yatan kara tağ (Ergin 1997: 121, 125, 138, 139, 140)

Formül ya da kalıp ifade olarak anılan söz dizilerinin arasında alkış-kargışlar da önemli bir yer tutmaktadır. Bunun örnekleri de iki eserde

karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan bazı örnekleri aşağı almak okuyucuların mukayese etmesi açısından art arda sıralanmıştır.

Colgo colduu bolsun dep/Yolun açık olsun deyip (Akmataliyev vd. 1998: 229)

Arstandığın, erdigin/Ay aalamga dank bolsun
Aslanlığın erliğin/Ay âleme nam olsun (Akmataliyev vd. 1998: 236)

Koyküröñ bolsun coldoşuñ/Koco Kızır koldosun
Koyküröñ olsun yoldaşın/Koca Hızır kollasın (Akmataliyev vd. 1998: 244)

Karşu yatan kara karlu tağlardan aşar olsa
Allah Ta'ala senin oğluna aşut virsün
Kanlu kanlu sulardan kiçer olsa kiçüt virsün (Ergin 1997: 121)

Atanın urup kusuru/Aram ölsün talaada
Babanın tutsun bedduası/Haram ölsün yabanda (Akmataliyev vd. 1998: 223)

Asırıp bakkan balandı/Ak üydön cegen tuz ursun
Ayıkpas kara cin çalıp/Abalap ürüp kutursun
Besleyip büyüttüğün balanı/Ak evden yediği tuz vursun
Ayıkmaç kara cin yapışıp/İhtiyarlayıp ürüyerek kudursun
(Akmataliyev vd. 1998: 243)

Karşu yatan kara tağları senden sonra men neylerem
Yaylar olsam menüm gorum olsun
Sovuk sovuk sularun içer olsam menüm kanum olsun (Ergin 1997: 183)

Formüllerle teşekkül eden sözlü gelenek eserleri için deyim ve atasözleri de önem taşımaktadır. Çünkü bu kalıplaşmış ifadeler sayesinde bir konu hakkında az kelimeyle çok şey anlatılabilmektedir. Bu bağlamda gerek “Kitab-ı Dedem Korkut”ta gerek “Kurmanbek Destanı”nda deyim ve atasözleri mühim bir yer tutmaktadır. Bunlardan bazı örnekler şu şekildedir:

Atanın bolso kusuru/Akırı tartar kara cer
Babanın olsa kusuru/Sonunda alır kara yer (Akmataliyev vd. 1998: 223)

Karıda nuska kep bar go/ Karının tüşü keremet
İhtiyarlarda hikmetli söz vardır/İhtiyarların düşü keremettir
(Akmataliyev vd. 1998: 233)

Ak şumkar salsa bir salgan/Aydın tündö col çalğan
Ak şumkar¹¹ bir kez bırakılmış/Aydınlık gecede yol gitmiş
(Akmataliyev vd. 1998: 243)

Ak coluñ berip açılısın/Aydoõndo duşman şaşılısın
Ak yolun açık olsun/Çevrendeki düşman şaşırınsın (Akmataliyev vd.
1998: 244)

Allah dimeyiñçe işler oñmaz,
Kadir Tanrı virmeyiñçe er bayımaz (Ergin 1997: 73)

Kül tepeçük olmaz, güyegü oğul olmaz (Ergin 1997: 74)

Eski panbuk biz olmaz, karı düşmen dost olmaz (Ergin 1997: 74)

5. “Kitab-ı Dedem Korkut”tan ve “Kurmanbek Destanı”ndan Bazı Motifler

Araştırmacıların uzun bir süreden beri kafa yordığı “motif” terimi, halk anlatılarında önemli bir yer işgal etmektedir. Ancak, burada söz konusu kavrama yönelik bilgi vermek ya da kritik yapmak yerine kavramın, araştırmamızda tıpkı alkış-kargış, atasözü-deyim, kalıp ifade gibi bir formül olarak kullanıldığını belirtmek isteriz. Dolayısıyla adı geçen iki destanda ortak ya da benzer motiflerle karşılaşmaktadır. Bu motiflerden bazı örnekleri aşağıya yazıyoruz.

F 1060. Rüya motifi

Türk dünyası sözlü gelenek ürünlerinde çok sık karşılaştığımız rüya motifine bu iki eserde de rastlanmaktadır. Örneğin; Kurmanbek, rüyasında Kalmuklara saldırırken esir düştüğünü görür. Bunu karısı Kanışay’a anlatan Kurmanbek’e karısı engel olmak ister ama kahraman düşman üzerine yürür. Esir düşmez ancak yaralanır (Akmataliyev vd. 1998: 236). Aynı şekilde

¹¹ Şumkar: sungur kuşu (Kırgız Tilinin Sözdüğü: 1385).

Salur Kazan, gördüğü rüya neticesinde yurdunun, akrabalarının ve halkının başına kötü şeyler geldiğini anlayarak yurduna döner ve gerçekten de düşte gördüğü gibi olmuştur. Karacuk Çoban da Kazan Han'ın evinin yağmalandığı gece benzer bir rüya görmüştür (Ergin 1997: 97, 99). Yigenek ise rüyasında dayısı Emen'i ve Düzmürd kalesini gördüğü halde yolundan dönmez ve babasını düşman kalesinden kurtarır (Ergin 1997: 201).

M 110. Ant içme motifi

Halk anlatılarında karşılaşılan önemli motiflerden biri de yemin motifidir. Türk halk anlatılarında yemin etmek, çok farklı şekillerde ve ritüelistik tarzda tebarüz ettiği hâlde burada iki eserden birer örnekle kifâyet edeceğiz. Mesela; Kurmanbek ve Akhan, Kuran'a el basıp ekmek yiyerek ant içerken (Akmataliyev vd. 1998: 276); Uruz, babasına kendisine bakıp ağlamasının nedenini açıklamazsa Oğuz ilini terk edeceğine ve kâfir iline gidip Hıristiyan olacağına yemin eder (Ergin 1997: 155).

S 11. Zalim baba motifi

Evrensel bir özellik gösteren bu motif, Türk dünyası halk anlatılarında sık olmasa da karşımıza çıkmaktadır. Esas itibariyle bu motifin temelinde baba-oğul mücadelesi yatmaktadır. Dirse Han, kırk yiğidinin kışkırtması sonucu oğlunu rakip görüp onu oklayarak öldürmek ister (Ergin 1997: 86). Teyitbek ise oğlu Kurmanbek'i gerçekten rakip olarak gördüğü için "Teltoru atı" ona göndermeyerek onun düşman tarafından yaralanmasına sebep olur.

T 210.1. Sadık eş motifi

Türk halk anlatılarında hain eşlere rastlanmakla birlikte sadık eş, Türk halk anlatılarının karakteristik bir motifi olarak pek çok anlatıda bulunmaktadır. Örneğin, Dumrul'un eşi onun yerine canını vermek ister ve ondan başkasıyla evlenmeyeceğini söyler (Ergin 1997: 183). Segrek'in eşi, onu yol çatağında bekleyerek iyi haber getirene mükâfat vereceğini, kötü haber getireni cezalandıracağını söyler (Ergin 1997: 228). Kurmanbek de Kanışay'ın sadakatini test etmek için önden Akhan'ı ona gönderip kendisinin öldüğü haberini vermesini ister. Akhan denileni yapınca Kanışay kendini öldürmek ister. Tam o anda Kurmanbek içeri girip ölmediğini söyler (Akmataliyev vd. 1998: 374).

W 33. Kahramanlık motifi

Sadece Türk halk anlatılarında değil bütün milletlerin halk anlatılarında bulunan evrensel bir motiftir. Çünkü halk anlatılarının temeli "anlatının kahramanı" üzerine kuruludur. Bununla birlikte Türk halk anlatılarında bu motif, o denli önemlidir ki çok sayıda Türk halk anlatısı,

kahramanın adıyla anılmıştır. Tıpkı Oğuz Kağan, Manas, Kurmanbek, Kan Turalı, Bamsı Beyrek vb. burada adını yazmaya gerek görmediğimiz daha pek çok destan gibi. Kurmanbek, o kadar yürekli bir kahramandır ki tek başına Kalmuk ordusunun karşısına çıkar (Akmataliyev vd. 1998: 248). Emren, babasının Bayındır Han'a haber verme isteğini yerine getirmeyi ve tek başına düşmanın karşısına çıkar (Ergin 1997: 221). Kan Turalı, yaralandığı halde düşmanla savaşmaya devam eder (Ergin 1997: 195).

Burada ele aldığımız motiflerin dışında “Kitab-ı Dedem Korkut” ile “Kurmanbek Destanı”nda başta 3, 7, 40 gibi formülistik motifler olmak üzere cemiyet, sihir, olağanüstü gibi genetik kökene dayalı yahut tipolojik olan çok sayıda motifin bulunduğunu da belirtmek gerekir. Ayrıca, iki eserdeki “ortak kelime”, “tasvirî olay”, “formül”lerin de verdiğimiz örneklerle sınırlı olmadığını; ancak bunların tek başına kapsamlı bir araştırma konusu olduğunu da dile getirmek isteriz.

Sonuç

Yukarıda örnekleri verilen “ortak kelime”, “kalıp”, “olay tasviri” ve “motif”ler iki destan arasındaki ilgiyi nasıl ortaya çıkarmaktadır? Kanımızca bu sorunun cevabı Ong’un şu ifadelerinde gizlidir:

“İleri teknolojiden yararlanan pek çok kültürde ve alt kültürde, hâlâ birincil sözlü kültürden kalma düşünce biçimlerine rastlanmaktadır. Sözlü kültürlerde belleğin taşıdığı önem, yazılı kültürdekinden hayli farklıdır ve destanlara özgü niteliği kazandıran unsur masa başında öğrenilen bir beceriden ziyade, tüm halka ait bir yetenektir” (2007: 24).

Demek ki, Türkler, “Kitab-ı Dedem Korkut”un yazıya geçirildiği dönemde yazılı geleneğe sahip olduğu hâlde birincil sözlü kültürden de yararlanmışlardır. Öyle ki, bugün bile söz konusu durumun devam ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bundan dolayıdır ki, Ong, kalıp deyişlerin değerli olduğunu ve şairlerin yanı sıra bütün sözlü düşünce dünyasının bu tür kalıplardan yararlandığını ve kalıplaşmış düşünme biçimlerinin hem bilgelik hem de etkili bir kamu yönetimi için elzem olduğunu ifade eder (2007: 37).

W. Ong’a göre; sözlü kalıplarla düşünme ve anlatım biçimi, bilince ve bilinçdışına derinden işlediği için, insanın eli kalem tutar tutmaz yok olamaz (2007: 40). Demek ki, sözlü kalıplar adı geçen iki eserde de kendini korumuştur. Kökleri aynı olan sözlü bir geleneğin Oğuzlar ve Kırgızlar arasında vücut bulan “Kitab-ı Dedem Korkut” ile “Kurmanbek Destanı” adlı eserlerinde ortaklıkları koruması ve günümüze kadar gelmesi bu birincil sözlü kültür unsurları sayesinde mümkün olmuştur. Yani sözlü kalıpların

hem Kıpçak hem de Oğuz sahasında korunmuş olması onların sözlü kültür ortamı yaratıcılıklarından yararlanmış olmalarından kaynaklanmaktadır.

Bu eserlerdeki genetik ortaklıklar -özellikle çok sayıda ortak kelime bulunması- ise iki destanın aynı kültürel geçmişe sahip olduğunu, kültürün ise ortak tarihî geçmişin neticesinde ortaya çıktığını göstermektedir. Bu özelliklerinden dolayı da destanlar, bir milletin ortak kültürel kodlarını açığa çıkaran mühim sözlü gelenek eserleridir. Kısaca farklı destanlarda yer alan gerek motifler gerek kalıp ifadeler gerekse kelimelerin bir milletin ortak belleğinin yansıması olduğu kanaatindeyiz.

Kaynakça

- AKMATALİEV Abdıldacan vd., (1998), **Kurmanbek-Seyitbek/“El Edebiyatı Serisi**, C. 5, Şam Matbaası, Bişkek.
- AKMATALİYEV Abdıldacan vd., (2007), **Kırgız Destanları-6/Manas Destanı**, (çev. Fikret Türkmen-Şurubu Uraimova), TDK Yayınları, Ankara.
- ARIKAN Metin, “Er Esim/Eşim Destanı Bağlamında Destan-Tarih İlişkisi ve Destanın Oluşumu”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 194, s. 155-168, 2011.
- BAYHOCAYEV S., (1957), “Kiriş”, **Kurmanbek**, Kırgızstan Mamlekettik Basması, Frunze.
- CARR Edward H., (1980), **Tarih Nedir?** (çev. Misket Gizem Gürtürk), Birikim Yayınları, İstanbul.
- ÇINAR Ali Abbas, (1998), “Önsöz”, **Destanın Yapısı**, AKM Yayınları, Ankara.
- ÇOBANOĞLU Özkul, (1999), **Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş**, Akçağ Yayınları, Ankara.
- ÇOBANOĞLU Özkul, (2003), **Türk Dünyası Epik Destan Geleneği**, Akçağ Yayınları, Ankara.
- DEVELLİOĞLU Ferit, (1993), **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitapevi Yayınları, Ankara.
- ERGİN Muharrem, (1997), **Dede Korkut Kitabı-I**, TDK Yayınları, Ankara.
- GLASSİE Henry, “Folklore and History,” **Minnesota History**, Spring 1987, s. 188-192.
- İBRAYEV Şakir, (1993), **Epos Alemi**, Gılım Basımevi, Almatı.
- İBRAYEV Şakir, (1998), **Destanın Yapısı**, (çev. Ali Abbas Çınar), AKM Yayınları, Ankara.

- JİRMUNSKİ V. M., (1975), “Salur Kazan’ın Çadırının Yağmalanması Hikayesi ile İlgili Tarihi Kaynaklar” (çev. İsmail Kaynak), **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, C. IV, Ankara.
- JİRMUNSKİ V., (2011), **Türk Kahramanlık Destanları/I, II. Bölüm** (çev. Mehmet İsmail, Hülya Arslan Erol), TDK Yay., Ankara.
- KAYIPOV Süleyman T., (2009), “Türk Epik Geleneğinin Ortak Ürünleri: Kitab-ı Dedem Korkud ve Manas”, **Folklor Üzerine Yazılar**, KTMÜ Yay., Bişkek.
- KAYIPOV Süleyman T., (2009), “Önsöz” **Folklor Üzerine Yazılar**, KTMÜ Yay., Bişkek.
- Kırgız Tilinin Sözdüğü** (haz. A. Akmataliyev vd.), (2010), Avrasya Yayıncılık, Bişkek.
- KOROGLI Halık, (1987), “Kitab-ı Dedem Korkut’u Kim, Ne Zaman Yazdı?” **Filoloji Bilimleri**, Moskova.
- ONG Walter J., **Sözlü ve Yazılı Kültür / Sözüün Teknolojileşmesi**, (çev. Sema Postacıoğlu Banon), (2007), Metis Yayınları, İstanbul.
- SULTİ Rüstem, **Edigey**, (1998), TÜRKSOY Yayınları, Ankara.
- THOMPSON Paul, (1999), **Geçmişin Sesi: Sözlü Tarih** (çev. Şehnaz Layıkel), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- TOSH John, (2005), **Tarihin Peşinde-Modern Tarih Çalışmalarında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular** (çev. Özden Arıkan), Tarih Vakfı Yayınları, Ankara.
- Türkçe Sözlük**, (2005), (haz. Ş. H. Akalın vd.), TDK Yayınları, Ankara.
- YUDAHİN K. K., (1998), **Kırgız Sözlüğü** (çev. Abdullah Taymas), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- WARREN S. Walker, “Bir Halk Destanı Olarak Dede Korkut Kitabı (çev. A. Edip Uysal)”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 3, s. 33-40, 1979.